

словів, педагогів М. Неплюєву вдалося втілити у життя їх провідні задуми, багато з яких залишалися тільки в теорії. Він створив селянську общину, яка існувала на самоокупній основі, організував зразкове господарство, що неодноразово займало призові місця на сільськогосподарських виставках, виховав цілу плеяду видатних учених, науковців, діячів культури. В особисто створеному мікросередовищі Микола Неплюєв втілював свої ідеї, які пропагував в державному масштабі. Перш за все він намагався донести, що суспільство має керуватися законом любові (до ближнього, своєї держави, роботи, яку виконуєш і т. д.) та віри в Бога, який є втіленням любові, а не старозаповітним караючим і жорстоким створінням. Але і досі суспільство залишається на тому рівні розвитку, коли для впорядкування життя необхідні залякування та погрози.

ПОСИЛАННЯ

1. Рахно О.Я. Земська діяльність М.І. Неплюєва/ О.Я. Рахно // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 4. – С. 266–270.
2. Неплюєв Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства / Н. Неплюев. – СПб.: Паровая скоропечатня Я.И. Либермана, 1895. – 180 с.
3. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т.: Томление духа / Н. Неплюев. – СПб, 1901. –Т. 1. – 157 с.
4. Неплюев Н. Совесть. Страница из жизни помещика / Н. Неплюев. – М.: Типография А.А. Мамонтова и Ко, 1881. – 19 с.
5. Гордеева И.А. «Забывтые люди» история российского коммунистического движения / И.А. Гордеева; под ред. Г.А. Бордюгова – М.: АИРО–XX, 2003. – 240 с.
6. Редкин П.Г. Избранные педагогические сочинения, [вступительная статья В.Я. Струминского] / П.Г. Редкин М., 1958. – С. 301–302.
7. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т.: Отчеты блюстителя о религиозно-нравственной жизни братства / Н. Неплюев. – СПб., 1908. – Т. 5 – 223 с.
8. Неплюев Н.Н. – подвижник земли русской (венки на могилу). – Сергиев-Посад: Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1908. – С. 13–61.304.
9. Мельник Л.Г. Сходження до утопії, або «Машина часу» М.М. Неплюєва (Соціально-економічний аналіз): монографія / Л.Г. Мельник. – Суми: «Фолігрант», 2013. – 240 с.
10. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский; с предисл. прот. И. Мейендорфа. – 2-е изд. – Париж, 1937. – 600 с.
11. Неплюев Н. Полное собрание сочинений: в 5 т.: Программа жизни христианской по молитве Господней / Н. Неплюев. – СПб., 1906. –Т. 2 – 236 с.
12. Сомин Н.В. Крестовоздвиженское трудовое братство Николая Николаевича Неплюева / Н.В. Сомин // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия IV: Педагогика. Психология. – 2008. – Вып. 1 (8). – С. 57–72.

Мирошниченко Н.А. Личности и факторы, которые повлияли на формирование мировоззрения Николая Николаевича Неплюева

Статья посвящена определению знаковых личностей и основных факторов, которые повлияли на формирование жизненной позиции, мировоззрения и становления выдающегося философа, педагога, общественно деятеля – Н.Н. Неплюева.

Ключевые слова: мировоззрение, влияние, личность, духовные поиски, последователь.

Miroshnychenko N.O. Persons and factors which influenced on formation of worldview of M.M. Nepliuiev

Article is devoted to definition of sign persons and major factors which influenced of formation of living position, worldview and realization of the outstanding philosopher, teacher, public figure - M.M. Nepliuiev.

Keywords: worldview, influence, personality, spiritual searches, follower.

10.04.2017 p.

j

УДК [028-052.001:929](477)«1907»

С.Л. Зворський

ГЛУХІВЧАНИН ДМИТРО КОЛОНІУС І ЙОГО ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА (1907 Р.)

У статті висвітлено біографічні відомості про глухівчанина Дмитра Михайловича Колоніуса, його родинного кола, розкрито і охарактеризовано розроблену ним дослідницьку програму «Що і як читає наш народ?» (1907 р.) та її долю після розгляду у видавничій комісії київського товариства «Просвіта». Наголошується, що програма вивчення українського читача, запропонована Д. Колоніусом, була однією з перших спроб в інституціоналізації вітчизняного читачезнавства, продовженням дослідження Бориса Грінченка в цій царині.

Ключові слова: Дмитро Михайлович Колоніус, українське читачезнавство, київське товариство «Просвіта», Борис Грінченко.

Українська прогресивна інтелігенція ще у ХІХ ст. усвідомлювала велике значення друкованого слова в національному освідомленні народних мас, незмінно керуючись полум'яним гаслом Тараса Шевченка «Возвеличу Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло них поставлю Слово». Тому поширенню читання рідною мовою кращих творів українського письменства серед української людності приділялась посилена увага з боку багатьох видатних представників національно-визвольного та культурницького руху і українських громадських інституцій, зокрема київської «Просвіти».

Документи «Просвіти» – протоколи засідань загальних зборів членів товариства, Ради, видавничої, бібліотечної та шкільно-лекційної комісії – свідчать, що «просвіт'яни» приділяли велику увагу питанням доступності своїх видань для найширших верств українського населення і, передусім, селянства, максимально широкому розповсюдженню книжок поза Києвом. Велика вага надавалась встановленню зворотного зв'язку із читачами, вивченню їх листів, пропозицій, відгуків на прочитані книжки, рецензіям на них у пресі.

Тому не випадково серед діячів київської «Просвіти» поступово визрівала ідея постійного вивчення читача як своїх видань, так і книжок українською мовою взагалі. Серед ініціаторів цієї справи, насамперед, потрібно назвати імена Бориса Грінченка та Дмитра Колоніуса. Фактично вони заклали підвалини вітчизняного читачезнавства, яке нині є самостійною наукою у рамках дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Якщо багатобічна наукова, літературна, громадська, просвітницька діяльність Б. Грінченка, одного з останніх енциклопедистів в українській науці і культурі, надзвичайно працьовитої людини, хто першим став досліджувати питання українського читачезнавства (у ґрунтовній народознавчій праці «Перед широким світом», виданій у 1907 р. з підзаголовком «Книга на селі» і яка базується на власних спостереженнях автора під час вчителювання на Луганщині) [1] дістала належну оцінку в науковій літературі і добре відома, то про уродженця м. Глухова Дмитра Михайловича Колоніуса тривалий час інформації було обмаль. Лише в останні роки, завдяки

наполегливій пошуковій праці в багатьох архівах історика і генеалога Віри Назарової, якій висловлюю вдячність за люб'язно надану біографічну інформацію про родину Колоніусів, вдалося встановити деякі факти з життя Дмитра Колоніуса.

Сім'я Колоніусів була досить знаною у Глухові в останній чверті XIX – на початку XX ст., однак нині, через 100 років, у місті її нащадків не зафіксовано. Походить вона від дворян Санкт-Петербурзької губернії, згодом була приписана до тифліського дворянства. Судячи з рідкісного для Російської імперії та України прізвища, імені прадіда Дмитра (Карл) можемо зробити припущення, що Колоніуси походили з прибалтійських німців або шведів. За сімейною традицією чоловіки служили по військовому відомству. Військовими були прадід Дмитра Карл, дід Микола (дослужився до підполковника), батько Михайло. Про останнього варто розповісти більш детально, оскільки можна припустити, що син Дмитро дещо з рис характеру перейняв від свого батька, хоча його майже не знав.

У молоді роки Михайло Миколайович навчався в реальному училищі у Ростові-на-Дону. З притаманною молоді різкістю висловлювався про російський уряд і в листах, про що є архівні свідчення, доводив користь і необхідність соціалістичної пропаганди. За вольнодумство був відрахований з училища без права вступу до інших навчальних закладів і відправлений до батьків у Глухів. Після спроби вивчитися на столяра був влаштований батьками в 19-й Костромський полк, який тоді квартирував у Глухові. Відтоді розпочалась його військова кар'єра, служба в різних гарнізонах імперії. Він дослужився до ротмістра Окремого корпусу прикордонної охорони.

Мати Дмитра, Олімпіада Гаврилівна, походила із заможного глухівського роду купців, отримала досить велику спадщину у вигляді землі і торговельних лавок і все життя потроху розпродувала це майно, за рахунок чого й утримувала своїх дітей, бо з чоловіком, якого військова служба закидала у різні гарнізони, жила фактично лише 10 років і коштів від нього не отримувала. Освіту мала домашню. Цікаво, що і вона, судячи з віднайденого її листа, не цуралась революційних ідей.

Дмитро Колоніус народився 3 травня 1883 р. у Глухові, навесні 1903 р. закінчив курс глухівської чоловічої гімназії. У серпні 1904 р. став студентом юридичного факультету імператорського університету св. Володимира у Києві. На канікули приїздив до рідного Глухова і навіть мав стосунки з місцевими революційними колами. Деякий час Дмитро навіть перебував під арештом у Кролевецькій в'язниці, але інкримінувати йому протиправну діяльність влада не змогла. Чи вдалося Дмитру здобути повну університетську освіту достеменно не відомо, знаємо лише, що у 1909 р. він вже значився «колишнім студентом». Після цієї дати сліди Дмитра Колоніуса губляться і обставини подальшої біографії цієї, поза сумнівом, непересічної особистості поки що залишається недослідженими.

У 1906 чи 1907 р. Д. Колоніус став членом нової

української інституції, що мала офіційну назву «Товариство «Просвіта» у Києві, засноване в пам'ять Тараса Шевченка», фактичним засновником якої був Борис Грінченко. Членство у товаристві, що стояло на чітко задекларованих у власному Статуті українських позиціях, та той факт, що Дмитро Колоніус вільно володів українською мовою, свідчить про його виразні українофільські настрої.

Свідченням прагнення Д. Колоніуса прислужитись справі національного просвітництва є рукопис його програми з вивчення українського читача під заголовком «Що і як читає наш народ?», який він надіслав на розгляд видавничої комісії київської «Просвіти» (нині зберігається в архівному фонді товариства за № 144 в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) [2, арк. 11–21]. Зміст і стилістика рукопису свідчать, що Д. Колоніус був високоосвіченою, добре обізнаною з українською видавничою продукцією людиною.

Свою працю Д. Колоніус завершив 29 грудня 1907 р., перебуваючи на той момент у Глухові (ймовірно, на студентських канікулах), а вже перше засідання видавничої комісії «Просвіти» у 1908 р. (відбулося воно 3 січня) Б. Грінченко розпочав з повідомлення про одержання рукопису з Глухова і ознайомлення з ним членів комісії.

У преамбулі до своєї праці Д. Колоніус слушно зауважує, що український читач з народу (селянин і міщанин) за своєю суттю є terra incognita. Фактично, вказує він, крім спостережень Б. Грінченка, «не було спроб ближче спізнатися з ним» [2, арк. 11]. На думку Д. Колоніуса, «всі просвітні товариства українські ходять манівцями, доки не пізнають свого читача, доки не розв'яжуть тим самим основних проблем книжкової просвіти народу» [2, арк. 11].

Тому Д. Колоніус висунув ідею проведення всебічного вивчення читацьких запитів і уподобань українського народу в різних регіонах силами місцевої української інтелігенції. Її кінцевим результатом, за задумом автора, має стати науково обґрунтована програма вдосконалення діяльності українських видавничих і просвітянських інституцій. Запропонована ним праця – це своєрідний запитувальник (анкета), що охоплює надзвичайно широке коло питань. Загалом автор виділив 30 вузлових питань (але, оскільки майже всі вони, в свою чергу, складаються з кількох дрібніших питань, то насправді їх набагато більше – близько двох сотень!) у п'ять блоків, які охоплюють велике коло фактографічної інформації. Перший і найбільш стислий з цих блоків (одне запитання) стосується людини, яка проводить опитування (Д. Колоніус називає таку особу «спостерігачем»). Другий блок – це перелік запитань (загалом їх три), відповіді на які дають можливість отримати розгорнуту соціально-економічну характеристику місцевості, де проводиться спостереження, людності, яка там мешкає, та умов її побуту. Третій блок (6 запитань) стосується рівня розвитку народної освіти в регіоні. Четвертий, найголовніший і найбільший за обсягом, блок (17 запитань) має на меті одержати відповіді на питання: друкована продукція

яких видавництв поширена в даній місцевості і як ставиться до неї сам народ. І, нарешті, у завершальному, п'ятому блоці (три запитання) мова повинна йти про власні міркування, думки і пропозиції спостерігача з теми «Книга і народ». Узагальнені відповіді на них, на думку Д. Колоніуса, дадуть змогу визначити об'єктивний стан справ у національній книговидавничій практиці, зокрема: рівень поширення книжкової продукції в народних масах (як сільських, так і міських); сприйняття людністю українських видань і ступінь впливу друків на формування світогляду читачів; ступінь відповідності змісту і форми українських книжок реальним потребам народу і його розумового розвитку; за яких умов ці друки могли б приносити дійсну користь народові.

Як зазначав Д. Колоніус, дане дослідження дасть можливість «розглянути критично дотеперішню працю нашої інтелігенції коло освіти народної» [2, арк. 12], а відтак намітити нові шляхи просвітницької діяльності. Однак, підкреслює ініціатор заходу, наукова і практична цінність дослідження матимуть вагу лише тоді, коли відповіді на питання будуть «виходити передовсім од самого народу, а почасти і від інтелігенції (виділення Д. Колоніуса – С. З.), яка близько стоїть до народу» [2, арк. 12].

Усвідомлюючи певні недоліки свого дослідницького проекту, зокрема надмірну насиченість запитаннями, Д. Колоніус підкреслював, що наведена форма анкети не є чимось шаблонним, в ній можливі й творчі зміни з боку спостерігача, певні скорочення, головне – аби думки і погляди читачів з народу (4-й блок) були відтворені правдиво, без перекручень і в якомога більшій кількості, тобто забезпечена репрезентативність дослідження.

Не виключено, що поштовхом до написання Д. Колоніусом дослідницького проекту, крім праць Б. Грінченка, могла стати й стаття Я. Сагайди (цілком можливо, що це є псевдонімом когось з провідних діячів «Просвіти») «До уваги наших просвітніх інституцій», опублікована 10 серпня 1907 р. в «Раді» [3]. Автор зазначав, що малоосвічені українські читачі в загальній масі стикаються з великими труднощами у виборі літератури, відсутні кваліфіковані поради з цього питання, що призводить до зниження інтересу населення до друкованого слова. На думку Я. Сагайди, «щоб уникнути цих небажаних з'явищ, необхідно скласти в найкоротший час каталог всіх українських книжок, які є в продажі по можливості з рецензіями на них і вказівками, де їх можна дістати» [3]. Над укладанням подібного каталогу «Просвіта» на той час вже працювала.

На тому ж засіданні Б. Грінченко висунув пропозицію, щоб форму («план») анкети Д. Колоніуса, за умови, якщо вона буде схвалена видавничою комісією, або тієї, яку вироблять члени комісії, було включено до вже запланованого «Каталогу книжок для народного читання» (за своєю суттю це мав бути рекомендаційний бібліографічний покажчик видань для найширших мас малопідготовлених читачів), і щоб цю анкету надрукувати

в часописах. Пропозиція Б. Грінченка була підтримана членами комісії. За заведеним порядком подальша доля рукопису Д. Колоніуса мала вирішуватися після внутрішнього рецензування серед членів видавничої комісії, яке доручили Д. Дорошенку та С. Єфремову.

Через тиждень, 10 січня 1908 р., у видавничій комісії відбулося обговорення рукопису Д. Колоніуса. Д. Дорошенко охарактеризував твір як проект наукової програми із зразками запитань. Програма ця, зазначав рецензент, занадто широка, піднімає питання культурно-просвітні, соціально-економічні тощо, тому, на думку рецензента, працю Д. Колоніуса приймати до публікації не варто, тим більше, що, відповідно до постанови комісії, прийнятої на попередньому засіданні, аналогічну програму запитань буде додано до запланованого «Каталогу рекомендованих книжок». Тому Д. Дорошенко запропонував працю Д. Колоніуса скористатися як поточним робочим матеріалом, переробити її і виправити мову. Інший рецензент, С. Єфремов, не зміг сказати про рукопис нічого певного. Імовірно, масштабність запропонованої програми і великий обсяг анкети не дозволили сприйняти проект Д. Колоніуса однозначно. Комісія ухвалила таке рішення: працю Д. Колоніуса не друкувати, а переробити. Дійсно, реалізація форми анкети у тому вигляді, в якому її запропонував Д. Колоніус, була недоцільною з огляду на її великий обсяг, який би зробив працю дослідника дуже обтяжливою й малоефективною, та й формування кола добровільних спостерігачів на периферії з середовища національно свідомої інтелігенції, коли спостерігався масовий відхід освічених людей від активної участі в освітянському русі, видавався дуже проблематичним.

У зв'язку з тим, що пропозиції Д. Колоніуса співпали за часом з ідеєю діячів «Просвіти» видати «Каталог книжок для народного читання», то основні принципи вивчення читача з народу, викладені в рукописі глухівчанина, були творчо використані при підготовці зазначеного каталогу до друку, в основному зусиллями Б. Грінченка, якому належить більшість матеріалів, вміщених в «Каталозі», зокрема ґрунтовна передмова, а також С. Єфремова і Гр. Шерстюка.

Уперше неанотований систематичний «Каталог книжок для народного читання (найбільше – сільського)» було видано 1908 р. величезним для того часу накладом в 5000 примірників. У 1910 р. його було двічі перевидано (як додаток до звіту «Просвіти» за 1909 р. і як 59-й випуск серії «Селянська бібліотека» у видавництві «Вік»), що свідчить як про велику потребу суспільства в інформації про україномовні друки, так і про його практичну корисність. Показово, що жодне інше видання київської «Просвіти» цим товариством в дореволюційний період не перевидавалось, в той час як інші видавництва неодноразово, особливо після 1917 р., передруковували книжки, що уперше побачили світ під егідою «Просвіти» в 1906–1910 рр.

Ідеї Б. Грінченка і Д. Колоніуса були практично

використані «просвіт'янами» і в іншому ракурсі. На останніх сторінках видань, що виходили під егідою товариства з 1908 р., стали регулярно друкуватися питання, адресовані читачам і спрямовані на визначення їхнього ставлення до прочитаного твору: що в ньому сподобалося, що залишилось незрозумілим, що вони хотіли б прочитати з цієї чи інших тем у подальших випусках книжок «Просвіти» тощо. Звичайно, з точки зору сучасних вимог методології соціології читання цей перелік запитань може видатися занадто спрощеним, однак слід враховувати, що запитання адресувалися читачам, як правило, з дуже низьким рівнем освіти, неспроможним дати розгорнуті письмові відповіді на них. Відгуки на книги та відомості про тих, хто їх читав та як сприймав прочитане надсилалися до «Просвіти» у довільній формі, як, наприклад, у листі 28-річного І. Вербицького з с. Комиші Зіньківського повіту Полтавської губернії у 1909 р. [4, с. 51]. Результати цього соціологічного опитування українських читачів знайшли певне висвітлення у звіті «Просвіти» за 1909 р. [4, с. 137–182].

Є всі підстави стверджувати, що ідеї, викладені у праці Д. Колоніуса, діячі «Просвіти» мали намір реалізувати у більш повному обсязі за умов, коли настануть кращі часи для ведення просвітницької праці, особливо на периферії. Так, коли у 1910 р. ліквідаційна комісія «Просвіти» займалась справами улаштування майна вже забороненого владою товариства, то у загальному списку паперів видавничої комісії рукопис Д. Колоніуса було виділено окремим рядком, що свідчить про його особливу цінність для товариства. Після Лютневої революції 1917 р. діячі відродженої «Просвіти» мали намір повернутися до теми, запропонованої для вивчення Д. Колоніусом. Про це свідчить знайдений в архіві інституції рукопис без підпису і дати, в якому викладено міркування стосовно використання анкети Д. Колоніуса в тогочасних умовах [5, арк. 4–8]. Питання, наведені у післяреволюційному рукописі, багато в чому дублюють ті, що були сформульовані «просвіт'янином» з Глухова наприкінці 1907 р. Однак тогочасні складні соціально-політичні й економічні умови, особливо відчутне погіршення зв'язків з периферією, стали непереборною завадою на шляху реалізації ідеї Д. Колоніуса.

Можна з упевненістю констатувати, що соціологічна діяльність київської «Просвіти» була однією з перших спроб колективного наукового підходу до вивчення масового читача саме української книги та його читачької психології. Внаслідок заборони товариства царською владою ця робота, на жаль, залишилася незавершеною. Але немає сумнівів в тому, що якби вона була доведена до кінця, то її підсумком стала б розробка великої видавничої програми діяльності «Просвіти», спрямованої на якомога більш повне залучення українського громадянства до найкращих надбань вітчизняної і світової науки і культури. У післяреволюційний період спостерігався новий сплеск інтересу до цієї теми, але він не отримав розвитку з багатьох причин.

ПОСИЛАННЯ

1. Грінченко Б. Перед широким світом (Книга на селі) / Б. Грінченко. – Київ, 1907. – XII. – 320 с.
2. Державний архів Київської області, ф. 1447, оп. 1, спр. 1.
3. Сагайда Я. До уваги наших просвітніх інституцій / Я. Сагайда // Рада. – 1907. – № 181. – 10 серпня.
4. Звідомлення товариства «Просвіта» в Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. – К., 1910. – 220 с.
5. Державний архів Київської області, ф. 1447, оп. 1, спр. 47.

Зворский С.Л. Глуховчанин Дмитрий Колониус и его программа изучения украинского читателя (1907 г.)

В статье приводятся биографические сведения о глуховчанине Дмитрии Михайловиче Колониусе, его семейном окружении, раскрыта и охарактеризована разработанная ним исследовательская программа «Что и как читает наш народ?» (1907 г.) и ее судьба после рассмотрения в издательской комиссии киевского общества «Просвита». Отмечается, что программа изучения украинского читателя, предложенная Д. Колониусом, была одной из первых попыток в институционализации отечественного читателеведения, продолжением исследования Бориса Гринченко в этой области.

Ключевые слова: Дмитрий Михайлович Колониус, украинское читателеведение, киевское общество «Просвита», Борис Гринченко.

Zvorskyi S.L. Dmytro Colonius from Hlukhiv and his studying of Ukrainian reader program (1907)

Article induced biographical information about Dmytro Mykhailovych Colonius from Hlukhiv, his family environment, discovered and described it developed a research program «What and how our people are reading?» (1907) and its fate after consideration by the Commission of publishing the Kiev Society «Prosvita». It is noted that the program of study of Ukrainian reader proposed D. Colonius, it was one of the first attempts to institutionalize domestic reader study, Borys Hrinchenko continuation of studies in this area.

Key words: Dmytro Mykhailovych Colonius, Ukrainian reader, Kiev Society «Prosvita», Borys Hrinchenko.

28.02.2017 р.

J

УДК 37(09): 379.822 «1910/1917»

В.В. Снагощенко

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються основні тенденції освітньої діяльності педагогічних музеїв України, характеризується освітня діяльність педагогічного музею Глухівського учительського інституту, її вплив на професійну підготовку майбутніх учителів на початку ХХ століття. З'ясовано основні напрямки роботи та особливості в діяльності зазначеного педагогічного музею.

Ключові слова: освітня діяльність, педагогічний музей, методичні посібники, книги.

Глибокі соціальні, духовні, економічні зрушення, що відбуваються на початку ХХІ ст. в Україні, суттєво змінюють вимоги до рівня професіоналізму, інтелектуальних, соціокультурних, моральних якостей учителя, а отже, є потреба в змінах щодо професійної підготовки майбутнього вчителя. У Законі України «Про освіту» (2016), Державній програмі «Вчитель» (2002) зазначається, що саме через діяльність педагога реалізується державна політика, спрямована на зміцнення інтелектуального та духовного потенціалу нації, розвиток вітчизняної науки, збе-